

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>
Researcher ID: rid99293
igor.boiko@lnu.edu.ua

УДК 321(477)“08/12”

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано передумови становлення і розвиток Києво-Руської держави. Визначено історичні, соціальні та культурні чинники, що вплинули на становлення державних утворень на території сучасної України. Окрему увагу приділено ролі Київської держави як першої потужної держави давніх українських племен та її впливу на подальший розвиток української ідентичності. Акцентовано, що значний вплив на становлення та розвиток української державності мало зародження, становлення та розвиток державних утворень на стародавніх українських землях, зокрема, Трипільської культури, Скіфської держави, античних міст-держав Північного Причорномор'я, Боспорського царства, держави антів. Українські державотворчі процеси активізувалися у IV ст., коли давні українські племена розселилися на території східноєвропейської рівнини між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу і кочового східного степу, тобто на території сучасних етнічних українських земель. Наприкінці IV – на початку VII ст. на території України у межах річки Дністра і Дніпра сформувалася Антська держава, яку ще називали “Антським царством” (*Regnum Antorum*), або “Антською землею”. Власне антів дослідники вважають першими достовірними предками українців.

Зазначено, що утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку давньої української спільноти. Києво-Руська держава – “Україна-Русь” була однією з найбільших і наймогутніших держав ранньосередньовічної доби та справила значний вплив на культурні, політичні й державотворчі процеси у Східній Європі. Києво-Руська держава відіграла важливу роль в українській та європейській історії. Показано, що об'єднання давніх українських племен у межах однієї Києво-Руської держави дало їм можливість відстояти свої землі від нападів іноземних держав і кочових народів (на сході й півдні – від печенігів та половців, на півночі – від варягів, на заході – від польських та угорських королів, на півдні – від Візантії). Перемога київських дружин над кочівниками також врятувала західноєвропейські держави від тюркської навали. Згодом втіленням державницької ідеї українського народу стала спадкоємниця і наступниця Києво-Руської держави, не менш могутня Галицько-Волинська держава, яка також займає важливе місце в історії української державності. Києво-Руська держава стала основою не лише української державності, а й української ідентичності. Її вплив простежується у правових, культурних та політичних традиціях, що зберігаються впродовж століть. Історичний розвиток Києво-Руської держави доводить,

що українська державність має глибоке коріння та міцний фундамент, завдяки якому можна успішно здійснювати сучасні процеси національного державотворення.

Ключові слова: державотворчі процеси; українське державотворення; Києво-Руська держава; українська державність; Україна.

Проблема визначення історичних витоків української державності є важливою для розуміння етнічної ідентичності українців та формування сучасної державної концепції. Тому аналіз історичних передумов, які сприяли розвитку державних утворень на українських землях, завжди буде актуальним. З цього погляду, також ніколи не втратить свого значення дослідження еволюції елементів державності на території України від Трипільської культури до Київської (Києво-Руської) держави. Остання у багатовіковій історії українського державотворення посідає особливе місце – фундаменту, з якого і розпочалася історія Української держави.

Українська державність має понад тисячолітню тяглість, а її еволюція відбувалася в річці загальної європейської історії. Підтвердженням цього є згадка в Акті проголошення незалежності України¹ про продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні. Крім цього, Верховна Рада України, ухвалюючи Конституцію України² 1996 р., спиралася на багатовікову історію українського державотворення, що є також визнанням факту наявності в Україні власного досвіду державно-правового розвитку. Це ще 1903 р. на високому науковому рівні обґрунтував видатний український історик світової слави М. Грушевський у своїй ґрунтовній науковій праці «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства»³.

У сучасних шкільних підручниках з історії України за 7 клас, у підручниках з історії України для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації зазначається, що витoki української державності розпочинаються з держави антів і Києво-Руської держави, а також наголошується, що Києво-Руська держава – це середньовічна українська держава зі столицею у Києві, яка сформувалася в другій половині VIII – першій половині IX та існувала до середини XIII ст. Її основою були сучасні українські землі. Більшість сучасних українських істориків та істориків права вважають, що утворення і розвиток Києво-Руської держави було закономірним результатом тривалого і складного внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку давніх українських племен⁴. Аналогічної позиції дотримується

¹ Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>> (дата звернення 27.01.2025).

² Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 27.01.2025).

³ М. Грушевський, «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства», М. Грушевський, *Твори: у 50 т. Т. 1* (П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Редкол, Світ 2002) 75–82.

⁴ Л. Залізник, *Стародавня історія України* (2-ге вид, Темпора 2019); Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов, *Історія України: навчальний посібник* (3 вид, Києво-Могилянська академія 2010); П. Захарченко, *Історія держа-*

Міністерство освіти і науки України у відповідних нормативно-правових актах щодо вивчення витоків історії української державності.

Зазначена у заголовку проблема має багату історіографію. Українські історики, починаючи з авторів козацьких літописів та “Історії Русів” кінця XVIII ст., вважають, що Києво-Руську державу консолідував праукраїнський етнос. Україна належить до найбагатших на різноманітні пам’ятки археології країн Європи, що свідчить про багатогранну історію регіону в далекому минулому. Відомий український історик Л. Залізняк справедливо зазначає, що з давніх-давен територією України із середземноморського півдня на лісову північ поширювалися різноманітні новації, а з Азії степовим коридором в Європу просувалися войовничі орди кочових степовиків. Сотні стародавніх народів проживали на українських землях до появи тут власне українців. Вони залишили після себе не лише численні німі археологічні свідчення – стоянки, селища, кургани, а й безцінні культурні надбання, що пізніше вплинули на формування української етнокультури⁵.

Мета дослідження – проаналізувати передумови становлення та розвиток Києво-Руської держави, розкрити зміст основних етапів її становлення і розвитку, а також розглянути змістові основи політичної й культурної спадщини Києво-Руської держави та визначити її місце і роль в історії української державності.

Як відомо, сучасна Україна – це одна з найдавніших європейських держав з понад тисячолітньою історією. Україна є історичною, геополітичною і культурною складовою європейської цивілізації. Україна має цікаву та пізнавальну історію, яка бере свій початок з появи перших людей на її території. Первісна людина на території сучасної України вперше з’явилася в ранньому палеоліті – близько 1 млн років тому. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть.

Найдавніші стоянки первісних людей на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Усього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. З епохою заліза пов’язана поява перших державних утворень на території України, зокрема, серед кочових народів Півдня.

ви і права України: підручник (Атіка 2004); В Іванов, *Історія держави і права України: підручник* (МАУП 2007); Р Іванченко, *Історія без міфів: бесіди з історії української державності* (Укр. письменник 1996); *Історія держави і права України: курс лекцій* (В Гончаренко ред, Вентурі 1996); *Історія держави і права України: підручник* (А Чайковський ред, Юрінком Інтер 2003); *Історія держави і права України: підручник* (В Гончаренко ред, Право 2013); *Історія українського права: навч. посіб. для вищ. навч. закл.* (І Безклубий ред, Грамота 2010); В Кульчицький, Б Тищик, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (2-ге вид, Атіка 2006); В Кульчицький, Б Тищик, М Настюк, *З історії української державності* (Світ 1992); І Терлюк, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Атіка 2011); О Щодра, *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття* (Львів. нац. ун-т ім. І Франка 2016) та ін.

⁵ Залізняк (н 4) 7.

На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали численні племінні утворення.

Одними із перших на шлях державотворення в античну епоху (середина I тис. до н. е.) стали кочові племена у степових регіонах Північного Причорномор'я (на території сучасної Південної та Південно-Східної України та частково Криму) – киммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід державного життя на ці території принесли греки-переселенці, що в VII–V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей та ін. Значний вплив на становлення і розвиток української державності мало зародження, становлення та розвиток перших протодержавних утворень на стародавніх українських землях, зокрема Трипільської культури, протодержавності киммерійців, Скіфської держави, античних міст-держав Північного Причорномор'я, Боспорського царства, держави антив.

Як свідчать історичні джерела, упродовж багатьох століть на території сучасної України відбувалися тривалі та складні процеси державотворення. Творцем української державності був український народ, що пройшов тривалий і складний шлях розвитку та утвердження. Формування народу як специфічного стану об'єднання людей має свої стадії становлення: плем'я, народ, нація. В основу кожного народу закладені певні компоненти: самоусвідомлення себе як спільноти, сприйняття своєї самоназви, загальна спільність культури, віросповідання, психологічні спорідненість, господарсько-виробничі зв'язки й обжита, освоєна територія – етнічна територія. Самоусвідомлення себе як народу передбачає не тільки етнокультурну спільність, а й розширює завдання політичної та соціальної сфер⁶.

Певний археологічний матеріал дає підстави припустити, що одним з найдавніших етапів зародження елементів стародавніх протодержавних утворень на території України була середина VI тис. до н. е. (5450 р. до н. е.), коли між річками Дніпро, Дністер та у Причорномор'ї, тобто на території сучасної України, активно розвивалася Трипільська культура, яка зародилася й розвинулася на дві тисячі років раніше Єгипетської цивілізації⁷.

Питання про етнічну належність трипільських племен є дискусійним. Трипільська культура була однією з найдавніших землеробських протоцивілізацій Європи. Вона була поширена як на території України, так і за її межами, зокрема на території Молдови та Румунії. Найбільш ранні трипільські поселення виявлено на території України між Карпатами, Прутом і Дністром, де, очевидно, була прабатьківщина Трипільської культури⁸. Її пам'ятки вперше дослідив археолог В. Хвойка біля с. Трипілья на Київщині наприкінці XIX ст. Проте на сьогодні малоюмовірною виглядає версія В. Хвойки про прихід трипільців з узбережжя Егейського моря.

⁶ С. Павлюк, 'Про походження українського народу' [1995] 17 Науковий збірник Українського Вільного Університету 26.

⁷ Щодра (н 4) 48.

⁸ Щодра (н 4) 46.

Сучасний авторитетний український археолог М. Відейко обґрунтував, що у протонеолітичну добу населення українських земель було вже досить різноманітне в культурному та антропологічному відношенні, а тому немає підстав і достатніх аргументів говорити про якісь значні міграції з інших регіонів, зокрема з Балкан. М. Відейко вважає, що трипільці не були прибульцями ні з заходу, ні з півдня, а процес формування Трипільської культури розпочався у VI тис. до н. е. на Буковині, у Прикарпатті та Середньому Подністров'ї⁹.

Крім цього, сучасні дослідження генетиків, зокрема О. Нікітіна із Мічиганського університету, проведені завдяки виявленим у печері Вертеба на Тернопільщині похованням трипільців, також свідчать, що трипільці були одними із генетичних предків слов'ян, зокрема праукраїнців¹⁰. Український археолог Віктор Петров вважав, що український фізичний тип населення склався внаслідок асиміляції носіїв Трипільської культури з північними європеоїдами. Вони, як і мешканці трьох антропологічних зон України – центральної, західної і південної, належали до південноєвропейного антропологічного типу¹¹.

На території України пам'ятки Трипільської культури виявлено у 19 областях і у 2100 населених пунктах, більшість із яких розташована на Правобережжі. Найбільше трипільських старожитностей знаходиться на території Чернівецької та Івано-Франківської областей (понад 300 у кожній). За останні 10 років тільки на Київщині було відкрито 30 відсотків усіх відомих в області трипільських поселень. За прогнозами дослідників, їх чисельність на території України може перевищити 5 тис.¹²

Варто зазначити, що ця трипільська землеробська протоцивілізація мала певні ознаки державності: наявність території, населення, влада вождів, військові дружини для охорони городищ, поселення міського типу (фактично перші міста на планеті, які налічували до 15 тис. мешканців), є певні свідчення, що трипільці мали писемність, календар, насамперед для землеробських робіт, своєрідну релігію (археологи знаходять трипільські храми, трипільці поклонялися богині родючості), наявність розвинутого мистецтва (вироби з кераміки, золота), спільний уклад господарського життя, спільні інтереси, потреби захисту від зовнішніх агресивних сусідів. Наявність великих трипільських поселень потребувала вироблення і дотримання правил співжиття та організації управління, що також свідчило про зародження державності у трипільців. Цікаві міркування висловили відомі українські історики О. Кузьминець, В. Калиновський та інші, що

⁹ М. Відейко, *Трипільська цивілізація* (вид 2-ге, Академперіодика 2003) 11–16.

¹⁰ Відейко (н 9) 11–16.

¹¹ Щодра (н 4) 49.

¹² Щодра (н 4) 42.

якщо наші уявлення про могутні держави Шумеру та Єгипту асоціюються з величезними кам'яними спорудами, то державницький цивілізаційний феномен Праукраїни з її чудовим кліматом і природними умовами полягав вочевидь у будівництві великих земляних та глиняно-дерев'яних захисних споруд, які давали змогу нашим далеким пращурам жити вільно¹³.

Оскільки у формуванні та розвитку Трипільської культури на території України взяли участь місцеві племена, трипільські традиції продовжились у наступних археологічних культурах на території українських земель. Трипільська культура відіграла важливу роль у становленні та розвитку економічних і політичних відносин, зокрема на території України. Культурні й землеробські традиції трипільців залишили значний слід на території України. Хоча сучасне населення України не є прямими нащадками трипільців, їхня культурна спадщина вплинула на подальший розвиток етнонаціональних процесів на території України. Проте варто зазначити, що ця трипільська землеробська протоцивілізація потребує подальшого наукового дослідження.

Значний вплив на становлення і розвиток української державності мало зародження, становлення та розвиток державних утворень на стародавніх українських землях, зокрема вже згаданої Трипільської культури, протодержавності кіммерійців, Скіфської держави, античних міст-держав Північного Причорномор'я, Боспорського царства, держави антів.

Отже, перші державоподібні утворення на території сучасної України з'явилися ще в античну епоху. Археологічні дослідження свідчать, що на цих землях існували численні племінні об'єднання, зокрема кіммерійці, скіфи, сармати, анти та слов'яни. Значний вплив на розвиток української культури мала Трипільська цивілізація (IV–II тис. до н. е.), яка демонструвала риси організованого суспільства з розвиненою економікою, ремеслом і культурою.

Українські державотворчі процеси активізувалися у IV ст., коли давні українські племена активно розселилися на території східноєвропейської рівнини між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу і кочового східного степу, тобто на території сучасних етнічних українських земель¹⁴. У річищі зародження ранньої української державності насамперед почала формуватися територія як одна із найважливіших ознак держави. Далі внаслідок повільного, але неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а також і всього суспільного життя об'єктивно виникали такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізації яких починають зосереджуватися лише окремі члени роду, племені. У цей час починають формуватися спочатку невеликі групи людей, за якими поступово закріплюються ці "ролі", що здебільшого вже спеціалізуються на вирішенні саме загальних соціальних справ, насамперед: управління – організація,

¹³ О Кузьминець, В Калиновський, *Історія держави і права України* (2-е вид, Україна 2002) 8.

¹⁴ Р Іванченко, 'Четверте воскресіння України' (Урядовий кур'єр, 21 серпня 1999).

координація діяльності родичів, співплемінників; координація релігійних вірувань – ритуально-обрядові, релігійні функції; військове керівництво – організація захисту від нападників та ін.¹⁵

Наприкінці IV – на початку VII ст. на території України у межах річок Дністра і Дніпра сформувалася Антська держава, яку ще називали “Антським царством” (*Regnum Antorum*), або “Антською землею”. Найдавніші відомості про анти містяться в творах Йордана та Прокопія Кесарійського, що належать до першої половини VI ст. У творах цих, а також пізніших візантійських авторів (Агафія, Менандра, Маврикія Стратега, Феофілакта Симокатти) анти згадуються поруч із іншим слов’янським об’єднанням – склавінами. За словами Йордана, анти були найсильнішими з-поміж слов’янських племен.

Йордан і Прокопій Кесарійський говорять про спільне походження анти і склавінів та підкреслюють їхню близькість за мовою, способом життя та звичаями. Про це ж ідеться у “Стратегіконі” Маврикія – візантійського автора друга половини VI – початок VII ст.: ‘Племена слов’ян і анти близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов’ю до волі, їх ніяким чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони багаточисельні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі’. За повідомленням Йордана, анти обіймали територію ‘від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там де Понтійське (Чорне) море утворює вигин’. Прокопій Кесарійський згадує анти також на лівому березі пониззя Дунаю і на схід від Дніпра. Перераховуючи племена, що мешкали на Північному Кавказі, він говорить, що на північ від утигурів (болгарського племенного об’єднання, яке займало території Східного Приазов’я) ‘займають землі незліченні племена анти’¹⁶.

Власне анти дослідники вважають першими достовірними предками українців. Так, відомий етнолог і археолог зі світовим авторитетом, професор Українського вільного університету В. Щербаківський (1856–1957) вважав, що іменем “анти” називали групу українських племен, а М. Грушевський (1866–1934) прямо називав анти українцями¹⁷. Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об’єднання, міжплемінний військово-політичний союз із демократичним ладом. Під ударами аварів держава анти у 602 р. припинила своє існування. Анти, на думку М. Грушевського, були предками українців, які створили першу форму української державності.

Отже, одним із перших державних об’єднань давніх українських племен стали анти (IV–VII ст.). Візантійські хроністи, зокрема Прокопій Кесарійсь-

¹⁵ П Рабінович, *Основи загальної теорії права та держави: навч посібник* (вид 5-е, Лілея 2002) 40.

¹⁶ А Скиба, ‘Анти (союз племен)’ (Велика українська енциклопедія) <[https://vue.gov.ua/Анти_\(союз_племен\)](https://vue.gov.ua/Анти_(союз_племен))> (дата звернення 21.01.2025).

¹⁷ М Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 1* (П Сохань голова редкол, Наук думка 1991) 176–177.

кий і Йордан, характеризували антів як сильне військово-політичне утворення з демократичними елементами самоврядування. Історики вважають, що саме анти є прямими предками українців, а їхня держава стала важливим етапом у розвитку української державності.

Найактивніші державотворчі процеси на українських землях відбувалися у VIII–IX ст., результатом яких стало утворення княжої Києво-Руської держави – України-Руси зі столицею у м. Києві, що став політичним і культурним центром. Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури називають її Руссю, або Руською землею. За часів свого розквіту, у X–XI ст., Русь була однією з найбільших і найвпливовіших країн Європи.

Києво-Руська держава у своєму формуванні пройшла кілька етапів. Важливим вихідним пунктом становлення ранньої української державності було існування на українських землях наприкінці IV – на початку VII ст. уже згаданої Антської держави, у якій вже було зроблено вдалу спробу сформувати міжплемінний військовополітичний союз із демократичним ладом. Іншим важливим чинником становлення ранньої української державності було значне зростання і територіальне розширення племінних об'єднань давніх українських племен¹⁸.

Варто зазначити, що до недавнього часу під час характеристики Києво-Руської держави деякі дослідники іноді використовували такі поняття, як “слов'янські племена”, “слов'яни, що жили на території сучасної України”, “держава слов'ян”, “руські князі”, “руське суспільство”, “руська державність” та ін. Як видається, їх можна використовувати, проте варто наголошувати про “українські племена”, “український народ”, “українських князів”, “українські князівства”, “українські території”, “українські землі”.

Історичні відомості про перші державні політичні утворення на українських землях знаходимо в найдавніших писемних творах античних авторів – Галера, Геродота, Гесіода, Гекатея, Есхіла та ін. Важливі відомості про землі нинішньої України містять давньогрецькі та римські джерела, в яких згадуються скіфи-орачі, починаючи з V ст. до н. е. Цікаву інформацію подав грецький історик Геродот, який особисто відвідав північне узбережжя Чорного моря. У своїй праці “Історія” про греко-перські війни Геродот докладно описав побут скіфів, навів дані про їхні зв'язки з античними містами північного Причорномор'я. Про скіфів, а також інші народи, що проживали у цьому регіоні, згадувалося також у працях Гіппократа (V–IV ст. до н. е.), географа й історика Страбона (I ст. до н. е. – I ст. н. е.), астронома і географа Клавдія Птолемея (II ст. н. е.) та ін. Докладну інформацію про Києво-Руську державу та її населення, зокрема, подають арабські письменники, мандрівники, які головним містом давніх українських племен вважали Київ, який називали “Куяб”. Про самих скіфів-орачів арабські мандрівники зазначали, що вони займаються хліборобством, почасти скотарством, є суворі та

¹⁸ Залізник (н 4) 457–474.

войовничі. Значні відомості про давні українські племена у 20–50 рр. Х ст. на українських землях подав арабський письменник Аль-Масуді, описавши їхні особливості¹⁹.

Писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII – у першій половині IX ст. у зв'язку з її військовими, дипломатичними і торговельними контактами з Візантією. Оскільки в добу раннього середньовіччя міста Причорномор'я були важливими осередками світової торгівлі з центром у Константинополі, руси проявляли до них посилений інтерес. Так, у “Житті Стефана Сурозького”, датованому наприкінці VIII ст., ідеться про похід русів на чолі з вождем Бравлином на візантійську факторію в Криму Сурож. Велика руська рать, писав автор “Життя”, воювала тоді від Корсуня до Корчева (давня назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях, що стривожило обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі. У 820 р. Ібн-Хордадбех у “Книзі шляхів і країн” розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі²⁰.

Становлення Києво-Руської держави відбувалося під впливом політичного об'єднання давніх українських племен. Нестор Літописець у Повісті минулих літ повідомив про такі давні українські племена, які у VI–VII ст. заселяли територію сучасної України: поляни біля Києва, сіверяни над Десною, деревляни на південь від Прип'яті, дуліби над Західним Бугом, уличі, які проживали у пониззі Дніпра, Побужжі та на берегах Чорного моря, тиверці над Дністром, хорвати без означення певного місця на Прикарпатті та в Карпатах та ін. Упродовж століть у житті племен відбувалися певні зміни. Деякі племена змінили оселі: уличі та тиверці спочатку жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під натиском азійських орд. Плем'я дулібів набуло нових назв – бужан і волинян.

Назви деяких племен засвідчують існування ще не вижитих родоплемінних відносин і походять від їхніх родоначальників. Інші назви визначають характер території (поляни – земля, придатна для обробітку, деревляни – територія, багата на ліс). Були племена, назви яких походять від політичних центрів (волиняни від Волині – тепер Грудек у Польщі, бужани від Буська – тепер Львівської обл.).

Племена становили повну етнічну й культурну спільність, незважаючи на деякі особливості у мові, культурі, побуті. Особливу увагу Нестор приділяв полянам. За його свідченнями, з цього племені походили перші київські князі – брати Кий, Щек і Хорив. Саме за їхнього правління почалося будівництво міста Києва. Основою утворення Києво-Руської держави став полянський племінний союз²¹, який сформувався ще VI ст. у басейні

¹⁹ В Січинський, *Чужинці про Україну* (Світ 1991) 96.

²⁰ Шодра (н 4) 116.

²¹ Б Тищик, І Бойко, *Історія держави і права України: акад. курс: підручник* (Ін Юре 2015) 54–55.

трьох річок – Росі, Росавиці й Росави – на правобережжі Дніпра. У другій половині VIII – у першій IX ст. він став центром об'єднання давніх українських племен. Найімовірніше, корінь згадуваних нами гідронімів дав назву державі – “Русь”.

М. Грушевський зазначав:

Ім'я Руси заявляється в Україні далеко скоріше, ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально прив'язується до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав при уряді великого визира Саманідів, володарів Хорасана (край на південний схід від Каспійського моря), а черпав свої відомості ще з старшого джерела, середини IX в. як здається, розрізняє в Русі три групи чи племена, і властива Русь для нього – се Київщина: “Їх володар живе в Києві (Куябі)”²².

За літописними повідомленнями, напередодні утворення Києво-Руської держави на території України існувало сім великих союзів племен, або племінних князівств: на правому березі Дніпра між Тетеревом і Россю утворився полянський союз; у південному басейні Прип'яті (між Горинню – на заході й Ірпінем – на сході) – деревлянський союз; на лівобережжі Дніпра – у басейнах Сули, Псла, Десни і Ворскли – племінний союз сіверян; у Нижньому Подніпров'ї – союз уличів, які згодом під натиском печенігів відселилися на захід – у межиріччя Дніпра і Південного Бугу, на землі союзу тиверців, витіснивши їх у Пруто-Дністровське межиріччя; у Карпатах і Закарпатті – союз хорватів²³. Початки державотворчих процесів на українських землях у літописах пов'язують із заснуванням у Середньому Подніпров'ї союзу племені полян. Навколо Києва поступово формувалися, зміцнювалися і ставали більшими та міцнішими міжплемінні об'єднання за керівництва місцевої князівської династії від Кия до Аскольда і Діра.

Давні українські племена очолювали представники знатних родів, які здобули визнання внаслідок багатства, воєнних успіхів тощо. Найталановитіші та найенергійніші ставали князями, причому їхня влада поступово стала спадковою. Усе це засвідчило початок процесу перетворення племен у їхні союзи та у князівства²⁴. Поступово ці давні українські племена видозмінювалися і перетворювалися на племінні князівства з власною територією, притаманною їм культурою, побутом, звичаями, зрештою, зі становленням державності²⁵.

Консолідація давніх українських племен на межі VIII–IX ст. навколо Києва зумовила утворення великої ранньої української княжої держави – України-Руси, ядром, центром якої були нинішні українські землі. Києво-Руська держава охоплювала сучасну територію Центральної України – Київську,

²² Грушевський (н 17) 192.

²³ Щодра (н 4) 114.

²⁴ Тищик, Бойко (н 21) 55.

²⁵ Захарченко (н 4) 19.

Чернігівську, Житомирську, Сумську області, частково – Вінницьку, Черкаську та Полтавську. З XII ст. під Руссю розуміли також і землі західних регіонів України.

Становленню та розвитку Києво-Руської держави сприяли такі чинники: формування постійної території проживання, на якій відбувався інтенсивний економічний розвиток (зростання продуктивності праці завдяки сприятливим кліматичним умовам, багатим природним ресурсам та удосконаленню знарядь праці), піднесення міст – центрів ремесла й торгівлі, розвиток торговельного шляху “з варяг у греки” (шлях уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії); зростання майнової та соціальної нерівності; заміна родової громади сусідською, яка об’єднувала невеликі сім’ї; виокремлення панівної верхівки (управлінської, військової, релігійної – вожді, князі, воєводи, старійшини), яка починає здійснювати керівництво суспільством вже не тільки у його загальних інтересах, але, так чи інакше, й у власних корпоративних інтересах; остаточне формування у другій половині VIII ст. союзів племен, які почали переростати в племінні князівства; необхідність захищати свої землі від нападів варягів, хозарів та інших войовничих кочових племен²⁶.

Розвиток і утвердження нових прогресивних суспільно-економічних відносин у давніх українських племенах, а також переростання органів племінного самоврядування в державні органи влади привели до перетворення союзів племен на “княжіння” і “землі” державного зразка. Політичну організацію княжінь очолювали князі союзів племен, влада князів окремих племен набула спадкового характеру, виникли давні українські князівські династії.

Аналіз історичних західноєвропейських джерел дає підстави для висновку про визнання міжнародного авторитету Києво-Руської держави уже наприкінці VIII – на початку IX ст., тобто за півстоліття до прикликання легендарного Рюрика. Особливо вагомим доказом є свідчення єпископа Пруденція – автора Бертинської хроніки. За його інформацією, у 838–839 рр. посольство від “народу рос”, правитель якого іменувався імператором (означений тюркським титулом хакан), приймали візантійський імператор Теофіл і імператор франків Людовик Благочестивий. Згідно з Бертинською хронікою, у 838–839 рр. посольство русів прибуло до Візантії (про це розповідає Бертинська хроніка єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди. У 839 р., на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. Головною метою – укладення вигідної торговельної угоди – посольство 838 р. не досягло, хоча певні домовленості між Руссю і Візантією все ж були, про що свідчить факт появи русів (скіфів) на службі у імператора: відомо, що вони охороняли василевса Михайла III

²⁶ О Мироненко, І Усенко, ‘Київська Русь’, *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 3. К–М* (Ю Шемшученко голова редкол, Укр енцикл 2001) 89–90.

під час походу Аскольда на Візантію. Можливо, саме вони повідомили руського князя про відсутність у столиці війська й імператора, чим скористався Аскольд, взявши в облогу Константинополь. Уже через рік, близько 840 р., руси організували новий похід проти Візантії, спрямований на її малоазійську провінцію Пафлагонію і столицю провінції – порт Амастріду, описаний патріархом Ігнатієм у “Житті Георгія Амастрідського”. Автор “Життя” розповідає про русів як про добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ.

Тож у першій половині IX ст., задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об’єднання Русь, яке брало активну участь у міжнародній торгівлі. Русів добре знали у причорноморських провінціях імперії і в Хозарії, а також у Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Філофей²⁷. Це свідчило про визнання Русі як повноцінної держави та її міжнародний авторитет.

Києво-Руська держава – Русь мала найважливіші ознаки держави: свою територію, основу яких складали сучасні українських землі і назву, про що зазначено у Літописі, міждержавних угодах – “наша земля почала іменуватися Руською”, що свідчило про початок політичної ідентифікації й відповідно вважалося однією з важливих ознак існування держави. Становлення держави пройшло тривалий шлях своєї еволюції. Її основними етапами стало означення спочатку держави (державного утворення) іменем пануючого племені, потім використання для означення назви держави слів “земля”, “влада” і т. д., а в нові часи – з використанням слова “*nation*” (народ).

Києво-Руська держава – “Руська земля”, “Русь” набула завершеної форми як держави імперського типу. Основою Києво-Руської держави як імперії була метрополія, тобто територія Середнього Подніпров’я, визначеного містами Київ – Чернігів – Переяслав (землі полян, деревлян, сіверян, які утворили державу). Тільки до цих земель і міст вживали термін “Русь”. До складу Києво-Руської держави X–XIII ст. як імперії входили приєднані землі багатьох слов’янських, балтських, тюркських, фінських етносів, які залежали від Києва і платили йому данину²⁸.

На думку українських істориків (М. Грушевський, І. Крип’якевич, О. Щодра та ін.), ні Новгородська земля, ні Суздальська (як і решта приєднаних до Києва земель) у розумінні сучасників Руссю не були. Це переконливо засвідчують повідомлення літописів. Так, перший Новгородський літопис часто повідомляв про поїздки новгородців “у Русь” (тобто в Київ, Чернігів або Переяслав). Сухопутну дорогу з Новгорода на південь називали “Руський шлях”. “Новгород не називали ні “Руссю”, ні “Руською землею” на півдні (Іпат. л., 1141 і 1178 рр.) і в самому Новгороді (Новг. 1 л.)”. “Для новгородця

²⁷ Щодра (н 4) 118.

²⁸ Л. Залізник, “Княжа Русь як давньоукраїнська держава” (Тиждень.ua, 4 лютого 2013) <<https://tyzhden.ua/kniazha-rus-iak-davnoukrainska-derzhava>> (дата звернення 21.01.2025).

під Руссю розумілася Київська земля <...> На відміну від жителів південної Русі, яких називали русинами, новгородці називали себе словенами²⁹. Новгородський перший літопис жодного разу не називав населення ані Приладоща, ані всієї Новгородщини Руссю. Так само “в Русь” їздили із Суздальської землі. ‘Ростово-Суздальська земля, а рівно і Рязань, протиставляються “Русі” і в південному літописі і в північно-східному’. Смоленськ не вважали ані “Руссю”, ані “Руською землею”²⁹.

Важливим кроком утвердження і розвитку Києво-Руської держави було визначення її кордонів. Установлення державної території Києво-Руської держави переважно завершилося наприкінці X – на початку XI ст. У середині XI ст. територія Києво-Руської держави була найбільшою на території тогочасної Східної Європи – її периметр сягав 7 тис. км. “Русь” простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. Кордони Руської держави не були постійними, – вони змінювалися упродовж усього періоду її існування. Особливо це стосується її південно-східних рубежів, які межували зі Степом: саме вони зазнавали найбільших змін. На початку XI ст. територія Київської держави становила 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн³⁰.

Першою засвідченою в писемних джерелах назвою ранньої української держави була “Руська земля”. У зв’язку з тим, що центром середньовічної української княжої держави упродовж багатьох століть був Київ, у сучасній історичній літературі отримала назву “Київська Русь”, “Києво-Руська держава”. Термін “Київська Русь” – книжного походження й веде свій початок не з історичних джерел, а зі сторінок наукових праць першої половини XIX ст. В українських історичних писемних джерелах київська княжа держава називається “Руською землею”, або “Руссю”, в іноземних – “Руссю”. Відповідно й народ цієї держави називали “руським”. Широкого вжитку він набув на українських землях лише від IX–X ст. Уперше в давньому руському літописі він з’являється в тексті, що стосується 852 р.: “Почала ся називати Руська земля”. З початком X ст. назва “Русь” набула офіційного значення³¹.

У X–XIII ст. назву “Руська земля” вживали у двох значеннях: конкретно – на визначення основи політичної спільноти – Середнього Подніпров’я, і розширеному, що охоплювало усі території, які спершу підпорядковувались Києву, а згодом тим землям, що тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція отождествлення себе з Руською землею не зникла і після розпаду цієї єдності. Наприклад, українська еліта у середині XVII ст., яка постала на основі козацтва та частини шляхти після відновлення Гетьманщини, постійно підкреслювала спадкоємність української історії від киево-руських часів.

²⁹ Щодра (н 4) 125.

³⁰ Щодра (н 4) 126.

³¹ Повість минулих літ, *Літопис Руський за Іпатським списком* (переклав Л. Махновець, Дніпро 1990) <<http://litopys.org.ua/litop/lit02.htm>> (дата звернення 21.01.2025).

Так, Б. Хмельницький “князем чиниться”, “іменується себе князем київським і галицьким”. Цілком правильно вважає В. Брехуненко, що концепція “Гетьманщина – продовжувач Русі”, прив’язуючи відновлену державу до України-Руси, розглядалася як всеохопне пояснення легітимності утворення Гетьманщини³².

У період існування Києво-Руської держави вперше було вжито сучасну назву нашої держави – “Україна” в Київському літописі 1187 р. стосовно Переяславської землі. У цьому літописі окреслювали територію Переяславського князівства, що входило до історичного ядра Русі поруч з Київським і Чернігівським князівствами. Це слово також згадувалося у руських літописах під 1189, 1213, 1280 і 1282 рр., позначаючи Галичину, Західну Волинь, Холмщину і Підляшшя.

Згідно з концепцією, якої притримується більшість українських дослідників, “Україна” походить від слів “країна” або “край”, тобто “у” означає “рідний”, “свій”. Дослідники пов’язують її зі словами край “найвіддаленіша від центру частина території, околиця”, у краю, тобто “погранична територія”, інші – з іменниками край, країна у значенні “рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом”. З утворенням Києво-Руської держави змінилося значення і слів “країна” та “україна”. Слово “країна” від значення “територія племені” поступово набуло значення “територія князівства”, а потім – “територія Русі”. Відповідно до цього змінилося значення й слова “Україна”: замість первісного значення “відділена частина території племені” воно стало означати “відділена частина території князівства”, а потім – “відділена частина території Русі”, розташована на межі античного західного світу і кочового східного степу³³.

Видатний український історик М. Грушевський назвав Києво-Руську державу – “Україна-Русь”. Цим терміном український історик наголошував на історичній, культурній, звичаєвій, мовній і світоглядній спадкоємності сучасної України щодо княжої Русі. Запропонований М. Грушевським термін справедливо підкреслює нерозривність єдиного історичного процесу на етнічній території Наддніпрянської та Західної України від самого початку княжої доби, через Києво-Руську державу, Галицько-Волинську державу, Литовсько-Руську державу, Українську козацьку державу, УНР, ЗУНР і досі. Термін “Україна-Русь” вживався ще з XIX ст. і набув особливого поширення після написання М. Грушевським фундаментальної праці з української історії – “Історії України-Руси”.

Одночасно М. Грушевський також вживав поняття “Київська держава”, маємо на увазі передусім історико-політичний чинник акцентування на існуванні саме ранньої української держави у IX–XIII ст. Термін “Київська

³² В Брехуненко, *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле* (Київ 2017) 66.

³³ Г Півторак, ‘Історична правда проти імперської облуди’ (День, 9–10 жовтня 2015) <<https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/istorychna-pravda-proty-imperskoji-obludy>> (дата звернення 21.01.2025).

держава” часто використовувала державницька школа в Україні, зокрема В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Томашівський та ін. У історичній літературі науковцями зазначається, що термін “Київська держава” є синонімічним до “Україна-Русь”. Обидва терміни не суперечать, а взаємодоповнюють один одного.

Одним із важливих наукових досягнень видатного українського історика М. Грушевського було спростування головного імперського міфу про “общерусскую историю”, “Киевскую Русь – колыбель трех народов”, “единую древнерусскую народность” і “общий древнерусский язык”. М. Грушевський переконливо спростував цю теорію, науково обґрунтувавши концепцію самостійного історичного розвитку українського народу: “Общерусской” історії не може бути, як нема “общерусской” народності <...> Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської!.”

Інакше кажучи, М. Грушевський науково довів, що Україна є спадкоємницею тисячолітньої Русі – наймогутнішої ранньої української держави європейського середньовіччя – і що ця держава пов’язана з українським етносом. На противагу імперському терміну “Київська Русь” видатний історик запровадив назви “Київська держава”, або “Україна-Русь”. Саме так називається його знаменита десяти томна праця – “Історія України-Руси”. У 1991 р. саме ці наукові висновки М. Грушевського лягли в основу тексту Акта проголошення незалежності України, де було чітко зазначено: ‘<...> продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні <...> Верховна Рада проголошує державну незалежність України’³⁴.

Одним із перших найбільш відомих правителів Києво-Руської держави вважається Аскольд, який походив з князівської династії, започаткованої князем Києм. Аскольд прославився своїми походами проти Візантії, здійсненими у 860, 866 та 873 рр. Особливу роль відіграв перший засвідчений чужоземними джерелами морський похід проти Візантії 860 р. Зібравши чимале військо, Аскольд того року пограбував та спустошив передмістя візантійської столиці, а сам Константинополь протримав тиждень в облозі.

Потужний удар руського флоту змусив Візантію визнати Русь як державу. Як зауважив літописець, відтоді вона стала називатися Руською землею. За час князювання Аскольда Києво-Руська держава досягла розквіту та міжнародного визнання і перетворилася на етнокультурний, політичний та соціальний осередок, навколо якого наприкінці IX ст. продовжувала формуватися територія держави “Русь”.

Із Аскольдом пов’язана перша спроба поширення європейських впливів, зокрема впровадження у 860 р. заходами князівської влади християнства на території Києво-Руської держави. Як припускають, тоді йшлося про на повернення до християнської віри не окремих русичів, а якнайширшого за-

³⁴ Грушевський (н 17).

галу, й про підтримку християнської церкви впливовим оточенням князя, тобто про утвердження християнства як державної релігії. У 860 р. під час мирних переговорів з візантійським імператором обряд хрещення прийняв не лише Аскольд, названий по-християнському Миколою, а й більшість його дружинників. Проте справа подальшого поширення християнства в Києво-Руській державі наразилася на труднощі. Дослідники припускають, що не всі у князівському оточенні зрозуміли далекоглядність зовнішньополітичних заходів Аскольда й не всі наділені владою русини погодилися з ними. Проти Аскольда почала визрівати змова з метою усунути князя від верховної влади³⁵.

У 882 р. у Києві відбувся державний переворот, спрямований проти князя – християнина Аскольда, у якому, вірогідно, брали участь язичники – бояри з великокнязівського оточення та варязьке військо на чолі з Олегом. Як наслідок, до влади в Києво-Руській державі прийшла нова династія – Рюриковичі. Після державного перевороту великим князем київським став родич Рюрика князь Олег, який був опікуном малолітнього сина князя Рюрика – Ігоря і відповідно мав повноваження правити від імені княжича.

Після взяття Олегом Києва місто завдяки стратегічному розташуванню на Дніпрі і надалі було столицею держави. Олег і його наступник князь Ігор здійснювали активні походи на Константинополь та уклали з Візантією низку мирних угод, які розширили торгові привілеї русичів. Після загибелі Ігоря під час повстання деревлян найвища князівська влада опинилась у руках княгині Ольги, головні зусилля якої спрямовувались на стабілізацію держави. Правління її сина Святослава характеризувалось активним збільшенням території держави на схід та південь.

Новий визначальний етап у історії Києво-Руської держави визначався її потужним економічним розвитком. Особливою ознакою її високого економічного прогресу було функціонування монетного двору на Русі ще за 200 років до правління Володимира Великого. На формування державної традиції Русі впливали економічні зв'язки, особливо участь Русі у трансконтинентальній торгівлі між Європою і арабським Сходом, яка суттєво прискорила процеси політичної консолідації і була основним чинником перетворення Києво-Руської держави на активного суб'єкта міжнародних відносин.

Найбільшої могутності Києво-Руська держава досягла за правління Володимира Великого, що переміг у міжусобній боротьбі за владу. За Володимира Великого активно поширювалися європейські традиції та впливи у Києво-Руській державі. Він здійснив державні реформи, спрямовані на консолідацію племен, зміцнення центральної влади та відбиття нападів кочовиків. Іншим рішучим кроком князя стало запровадження християнства, що стало для України цивілізаційним вибором. Було організовано руську

³⁵ Мицик, Бажан, Власов (н 4) 24–25.

церкву. Християнство інтегрувало під своєю егідою писемність, літературу, архітектуру та мистецтво, сприяло піднесенню культури, освіти, дало поштовх розвитку кириличної писемності. Києво-Руська держава успішно долучилася до загальноєвропейського культурно-релігійного простору.

Значний вплив європейських традицій на розвиток Києво-Руської держави відбувся за Ярослава Мудрого, який став великим київським князем у 1019 р. При ньому Київ став головним політичним центром Східної Європи, місто зазнало значних архітектурних перетворень. У Києво-Руській державі з'явилися перші оригінальні зразки літератури, широко розвивались освіта та культура, відбулась перша кодифікація юридичних норм. Саме в цей час було укладено перший правовий кодекс Києво-Руської держави – Руську Правду, яка стала своєрідним фундаментом писаного законодавства держави³⁶.

За великого київського князя Ярослава Мудрого міжнародний авторитет Києво-Руської держави – України-Руси високо цінували в тогочасних впливових європейських колах, про що свідчать численні руські літописи та європейські хроніки. Правителі багатьох європейських держав вважали за честь поріднитися з великим київським князем. Так, дочка Ярослава – Єлизавета була дружиною норвезького короля Гарольда Грізного, а після його загибелі (1066 р.) вийшла заміж за короля Данії Свена Єстрідсена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка 1060 р. стала регентшею під час неповноліття сина Філіппа I і упродовж 15 років фактично правила Францією, підписуючи документи “Анна-королева”. Третя дочка – Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I.

Сестра Ярослава Марія Добронева стала дружиною польського князя Казимира I, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду-Олисану. Ці останні шлюбні зв'язки були своєрідною ратифікацією договору, укладеного Ярославом і Казимиром. Згідно з цим договором Русь мала надавати військову допомогу Польщі у боротьбі за повернення Сілезії і приєднання Помор'я, а Казимир мав зобов'язання повернути захоплених раніше Болеславом Хоробрим руських військовополонених і відмовитись від будь-яких претензій на Червенські міста. Ярослав Мудрий справді здійснив кілька військових походів проти повсталого проти Казимира Мазовії, забезпечив, урешті-решт, її об'єднання з Польщею.

Син Ярослава Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Мономаха – Марією. Сам Ярослав Мудрий був зятем шведського короля Олафа, мав також тісні династичні зв'язки з польським королем Казимиром. Оскільки шлюб у Середньовіччі був формою міждержавних дипломатич-

³⁶ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. (Г Демиденко, В Єрмолаєв уклад, В Тація вступ сл, Право 2014) 4–5.

них відносин, можна говорити про вагомую роль Русі в міжнародному житті середньовічної Європи³⁷.

За свідченням історичних джерел, княжа резиденція Ярослава Мудрого була однією з найрозкішніших у Європі. Столиця Русі – Київ XI ст. налічував близько 100 тис. (за іншими даними 50 тис.) мешканців і був одним з найбільших міст Європи, величезним міжнародним торговельним центром з численними колоніями іноземних купців. У Парижі, для порівняння, коли до нього прибула Анна Ярославівна, проживало близько 15 тис. жителів³⁸.

У Києво-Руській державі панували віротерпимість і повага до інших народів. Так, у багатьох містах України-Руси були поселення німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів та ін. Мовознавці А. Кримський, О. Шахматов, М. Максимович, Ю. Шевельов, П. Житецький докладно обґрунтували, що розмовною мовою Русі була давньоукраїнська мова.

Отже, найактивніші процеси державотворення на українських землях відбувалися у VIII–IX ст., що призвело до формування Києво-Руської держави імперського типу. Київ став столицею метрополії, центром політичного та культурного розвитку. Основні етапи становлення Києво-Руської держави включають: консолідацію давньоукраїнських племен; утворення політичного центру в Києві; правління перших князів – Аскольда, Олега, Ігоря; прийняття християнства за князя Володимира Великого (988 р.), що стало важливим цивілізаційним вибором. За часів князя Ярослава Мудрого Києво-Руська держава досягла найбільшого розквіту. Було створено перший кодекс законів – Руську Правду, зміцнено міжнародний авторитет держави та розвинуто культурні зв'язки з Європою.

Києво-Руська держава розвивалася в руслі європейських традицій. За формою державного правління вона вважалася державою імперського типу і влада у ній здійснювалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Відносини сюзеренітету-васалітету, характерні для Європи, особливо Західної, тут набули завершених форм, оскільки влада Великого князя над удільними князями, а їх – над боярством була мінімальною. Хоча київський князь був головним, Великим князем всієї держави, але з розвитком середньовічних відносин між київським і місцевим князями укладалися міжкнязівські договори, так звані хрестоцілувальні грамоти.

У Києво-Руській державі було закладено фундамент правової та політичної культури українського народу, що проявлялося насамперед у прийнятті князем Володимиром 988 р. християнства, поширенні писемності на основі кирилиці, кодифікації норм звичаєвого права у першому письмовому кодексі права – Руській Правді. Саме Русь заклала основи державницьких

³⁷ Тищик, Бойко (н 21) 61.

³⁸ О Щодра, 'Київська Русь: невиконане завдання сучасного покоління істориків' [2014] 2 Артклас. Художня культура України: Русь – Україна 13.

атрибутів та традицій українців, зокрема таких, як: герб, грошова одиниця, Київ як столиця України, її політичний і культурний центр.

Києво-Руська держава мала розвинуту систему органів державної влади. Організація державної влади і суспільства у Києво-Руській державі відповідала тогочасній європейській моделі. Вища державна влада належала князеві, який здійснював найважливіші її функції – законодавчу, виконавчу, судову. Князь також очолював військо, володів значним державним апаратом. Йому належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею.

У Києво-Руській державі діяльність князя скеровувалася радою бояр. Щоправда, вона юридично не була оформлена, але мала вплив на князя. До ради входили найзаможніші землевласники, які мали посади в державному управлінні, а також представники вищого духовенства. Великий князь разом з ними обговорював питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами. У галузі внутрішньої політики діяльність ради виражалася в обговоренні та виданні нових статутів та уроків. Окрім цього, рада виконувала судові функції, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових та інших питань. За відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом державної влади, який не тільки вирішував усі питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й установлював владу майбутнього князя³⁹.

Інкони у Київській державі скликалися також князівські з'їзди, що вирішували міжкнязівські суперечки і деякі інші важливі питання. Наприклад, на Любецькому з'їзді 1097 р. у Любечі (тепер Чернігівської обл.) князі домовилися про припинення міжусобних війн і проголосили принцип, за яким кожен князь мав право володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів. Це було добре, але насправді цей з'їзд не поклав край князівським міжусобицям. Був ще один з'їзд – Витачівський (тепер с. Витачів Київської обл.) у 1100 р., який позбавив князя Данила Ігоревича права князювання у Володимиро-Волинському князівстві.

У Києво-Руській державі сформувалися й утвердилися як власні, так і європейські захисні механізми від тиранії та потяг до демократизму, найвиразнішими проявами якого були вічові традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. Правлячий князь у разі необхідності скликав народні збори населення – віча, які були важливим органом влади та інститутом українського звичаєвого права і були відомі вже в добу племінного ладу. Віче сформувалося з племінних зборів у стародавніх українських племенах і характеризувалося як вияв волі народу, народної влади або народовладдя.

Віче відігравало важливу роль у вирішенні важливих громадських і державних справ у Києво-Руській державі. Перші письмові згадки про віче

³⁹ Тищик, Бойко (н 21) 64.

зафіксовано в історичних літописах. У головних містах Києво-Руської держави вічеві збори були одним із верховних органів влади упродовж X – початку XIII ст. Через віче народ мав відповідний вплив на політичне життя у бажаному для себе напрямі. Віче скликалося у великих містах (“городах”) і в менших містах (“пригородах”). Мешканці “пригородів” мали також право брати участь у вічі “старшого города”.

Віче збиралося на княжому чи церковному подвір’ї або на торговиці; регулярних вічевих зборів не було, а їх скликали у разі потреби князь, бояри або ініціатива йшла від народу. Зафіксованого порядку дебатов і прийняття постанов віче не знало. Рішення на віче приймалося шляхом схвалення чи заперечення тієї чи іншої пропозиції криками (звідси походить саме поняття “голосувати” – (подавати голос, кричати, перевагу мала та пропозиція, за яку голосніше кричали). Компетенція вічевих зборів була досить широкою.

З аналізу літописних джерел бачимо, що громада на вічі не тільки затверджувала князя, а й певним чином впливала на нього, коли він вагався йти на князювання. Громада на вічі радилась з князем, висувала йому свої вимоги, і залежно від виконання їх порушувала питання про перебування його при владі. Віче обговорювало і вирішувало різні поточні питання. До повноважень віча, крім затвердження і позбавлення влади князів, належало вирішення питань зовнішньої політики, війни і миру, контроль над адміністрацією і судочинством, а також з питань про скликання народного ополчення⁴⁰.

Свідченням існування повноцінної Києво-Руської держави була діяльність місцевих органів державної влади. Спочатку сформувалася і діяла десяткова система органів державної влади. Суть її полягала в тому, що на завойованих або приєднаних територіях великий князь київський залишав військові гарнізони, очолювані тисяцькими, але згодом тисяча втратила своє реальне математичне наповнення та стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову та фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з соцькими, що також виконували фінансові, адміністративні та судові функції. Згодом новою системою місцевого управління стала двірцево-вотчинна, яка утворилася при дворі князя. До її складу входили (дворецький, конюший, стольник, чашник та ін.), які, відтак, стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов’язків при дворі. На місця посилалися представники центральної влади – намісники і волостелі. Вони відали адміністративними і судовими справами. Селами управляли старости, що обиралися їх жителями. Всі ці посадові особи одержували за свою службу з населення “корм” у вигляді різних поборів.

⁴⁰ Тищик, Бойко (н 21) 66.

У Києво-Руській державі значна увага приділялася здійсненню судочинства. Проте окремих судових органів не існувало. Судова влада не була відокремлена від адміністративної. Судові функції виконували княжі урядовці – як у центрі, так і на місцях. Суддями були князі, посадники, волостелі, тисяцькі, соцькі, десятські. Суд захищав передусім інтереси панівних верств руського суспільства. Суди поділялись на публічні (державні), вотчинні (приватні) та церковні. До компетенції виключно князівського суду належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники знаті. Найважливіші справи князь вирішував разом з боярами чи виносив на віче. Для вирішення незначних цивільних справ (розподіл спадщини, суперечки за межу тощо) князь делегував повноваження щодо здійснення судочинства дітським і отрокам, які діяли від його імені.

Час від часу князь вибирався з тіунами у провінцію, об'їжджав громади та здійснював суд на місці. Це був так званий поїзний суд. З виникненням великого приватного землеволодіння виникають приватні суди – суди землевласників над залежним населенням. Це право жалувалося панівній верстві державою разом із землею. Із запровадженням християнства та зростанням впливу церкви на віруючих виникають церковні суди, під юрисдикцію яких підпадали духовні та церковні люди щодо будь яких справ, а миряни – стосовно справ про мораль, віру, подружніх проблем. Суддями на таких судах, залежно від типу злочину та статусу порушника, були єпископи, архієпископи чи митрополити⁴¹. Існував і общинний суд, до юрисдикції якого належали: захист власності в разі порушення меж; проведення попереднього слідства, якщо вбивство було вчинено на території верви тощо. В умовах середньовічної держави цей суд відіграв доволі незначну роль. Судовими урядовцями були: княжі тіуни, метальники, слідчі (істці), ябедники (офіційні обвинувачі). Для доказів залучалися свідки – послухи та видоки.

У Києво-Руській державі формувалося право як важливий регулятор суспільних відносин, найважливішими джерелами якого були: спочатку звичаї, звичаєве право, князівські статuti і уроки, а згодом Руська Правда та ін. Що ж стосується чинних джерел та основних галузей й інститутів права Русі, то відзначимо їх доволі високий рівень розвитку як для того часу, зокрема, справедливність, прогресивність і гуманність порівняно з західноєвропейським правом, що, серед іншого, виявилось у відсутності смертної кари, мученицьких чи калічницьких видів покарання, ставленні до жінки та ін. Вплив європейських традицій у Києво-Руській державі проявлявся через рецепцію римського права, передусім у його візантійській інтерпретації, звідки були запозичені окремі правові конструкції, принципи та положення під час укладення Руської Правди.

Отже, Києво-Руська держава мала значний вплив на розвиток української культури та правових традицій. Основні риси спадщини Русі з центром

⁴¹ Тищик, Бойко (н 21) 67.

у Києві зводяться до: формування політичних інститутів (князівська влада, віче, місцева влада); розвитку писемності та освіти; поширення християнства як державної релігії; міжнародних зв'язків з європейськими державами.

Висновки. На основі викладеного можна виокремити такі узагальнення та висновки.

1. Утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку давньої української спільноти. Києво-Руська держава – Україна-Русь була однією з найбільших і наймогутніших держав ранньосередньовічної доби, яка досягла значного політичного й правового розвитку і за рівнем права, економіки та культури увійшла до найпередовіших європейських країн. Вона також справила значний вплив на культурні, політичні й державотворчі процеси у Східній Європі.

2. Києво-Руська держава відіграла важливу роль в українській та європейській історії. Об'єднання давніх українських племен у межах однієї Києво-Руської держави дало їм можливість відстояти свої землі від нападів іноземних держав і кочових народів (на сході й півдні – від печенігів та половців, на півночі – від варягів, на заході – від польських та угорських королів, на півдні – від Візантії). Перемога київських дружин над кочівниками також врятувала західноєвропейські держави від тюркської навали. Згодом втіленням державницької ідеї українського народу стала спадкоємниця і наступниця Києво-Руської держави, не менш могутня Галицько-Волинська держава, яка також займає важливе місце в історії української державності.

3. Водночас Києво-Руська держава стала основою не лише української державності, а й української ідентичності. Її вплив простежується у державно-правових, культурних і політичних традиціях, що зберігаються упродовж століть. Історичний розвиток Києво-Руської держави доводить, що українська державність має глибоке коріння та міцний фундамент, опираючись на який можна успішно здійснювати сучасні процеси національного державотворення.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Brekhunenko V, *Viina za svidomist. Rosiiski mify pro Ukrainu ta yii mynule* (Kyiv 2017) (in Ukrainian).
2. Ivanchenko R, *Istoriia bez mifiv: besidy z istorii ukrainskoi derzhavnosti* (Ukr pysmennyk 1996) (in Ukrainian).
3. Ivanov V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Pidruchnyk* (MAUP 2007) (in Ukrainian).
4. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (2-he vyd, Atika 2006) (in Ukrainian).
5. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, Nastiuk M, *Z istorii ukrainskoi derzhavnosti* (Svit 1992) (in Ukrainian).

6. Kuzmynets O, Kalynovskyi V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* (2e vyd, Ukraina 2002) (in Ukrainian).
7. Mytsyk Yu, Bazhan O, Vlasov V, *Istoriia Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (3 vyd, Kyievo-Mohylianska akademiia 2010) (in Ukrainian).
8. Rabinovych P, *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navch. posibnyk* (vyd 5-e, Lileia 2002) (in Ukrainian).
9. Shchodra O, *Istorychna heohrafiia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia* (Lviv. nats. un-t im. I Franka 2016) (in Ukrainian).
10. Sichynskyi V, *Chuzhyntsi pro Ukrainu* (Svit 1991) (in Ukrainian).
11. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib.* (Atika 2011) (in Ukrainian).
12. Tyshchuk B, Boiko I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: akad. kurs: pidruchnyk* (In Yure 2015) (in Ukrainian).
13. Videiko M, *Trypilska tsyvilizatsiia* (vyd 2-he, Akadempriodyka 2003) (in Ukrainian).
14. Zakharchenko P, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (Atika 2004) (in Ukrainian).
15. Zalizniak L, *Starodavnia istoriia Ukrainy* (2-he vyd, Tempora 2019) (in Ukrainian).

Edited and translated books

16. Hrushevskyi M, 'Zvychaina skhema "russkoi" istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slov'ianstva', M Hrushevskyi, *Tvory: u 50 t. T. 1* (P Sokhan, Ya Dashkevych, I Hyrych ta in. Redkol, Svit 2002) 75–82 (in Ukrainian).
17. Hrushevskyi M, 'Zvychaina skhema "russkoi" istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slov'ianstva', M Hrushevskyi, *Tvory: u 50 t. T. 1* (P Sokhan, Ya Dashkevych, I Hyrych ta in. Redkol, Svit 2002) 75–82 (in Ukrainian).
18. Hrushevskyi M, *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn. T. 1* (P Sokhan holova redkol, Nauk. dumka 1991) (in Ukrainian).
19. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: kurs lektsii* (V Honcharenko red, Venturi 1996) (in Ukrainian).
20. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (A Chaikovskyi red, Yurinkom Inter 2003) (in Ukrainian).
21. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (V Honcharenko red, Pravo 2013) (in Ukrainian).
22. *Istoriia ukrainskoho prava: navch. posib. dlia vyshch. navch. zakl.* (I Bezklubyi red, Hramota 2010) (in Ukrainian).
23. *Povist mynulykh lit, Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom* (pereklav L Makhnovets, Dnipro 1990) <<http://litopys.org.ua/litop/lit02.htm>> (accessed 21.01.2025) (in Ukrainian).
24. *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok zakonodavstva Kyivskoi Rusi: navch. posib.* (H Demydenko, V Yermolaiev uklad, V Tatsiia vstup sl, Pravo 2014) (in Ukrainian).

Journal articles

25. Pavliuk S, 'Pro pokhodzhennia ukrainskoho narodu' [1995] 17 Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu 26 (in Ukrainian).
26. Shchodra O, 'Kyivska Rus: nevykonane zavdannia suchasnoho pokolinnia istorykiv' [2014] 2 Artklas. Khudozhnia kultura Ukrainy: Rus – Ukraina 13 (in Ukrainian).

Newspaper articles

27. Zalizniak L, 'Kniazha Rus yak davnoukrainska derzhava' (Tyzhden.ua, 4 Liutoho 2013) <<https://tyzhden.ua/kniazha-rus-iak-davnoukrainska-derzhava>> (accessed 21.01.2025) (in Ukrainian).
28. Ivanchenko R, 'Chetverte voskresinnia Ukrainy' (Uriadovi kur'ier, 21 serpnia 1999) (in Ukrainian).
29. Pivtorak H, 'Istorychna pravda proty imperskoi obludy' (Den, 9–10 zhovtnia 2015) <<https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/istorychna-pravda-proty-imperskoyi-obludy>> (accessed 21.01.2025) (in Ukrainian).

Encyclopedias

30. Myronenko O, Usenko I, 'Kyivska Rus', *Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. T. 3. K–M* (Iu Shemshuchenko holova redkol., Ukr. entsykl. 2001) 89–90 (in Ukrainian).
31. Skyba A, 'Anty (soiuz plemen)' (*Velyka ukrainska entsyklopediia*) <[https://vue.gov.ua/Anty_\(soiuz_plemen\)](https://vue.gov.ua/Anty_(soiuz_plemen))> (accessed 21.01.2025) (in Ukrainian).

Ihor Boiko

PREREQUISITES FOR THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF THE KYIV-RUS STATE:
HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

ABSTRACT. The article analyzes the prerequisites for the formation and development of the Kyiv-Rus state. The historical, social and cultural factors that influenced the formation of state formations on the territory of modern Ukraine are identified. Special attention is paid to the role of the Kievan state as the first powerful state of the ancient Ukrainian tribes and its influence on the further development of Ukrainian identity. It is emphasized that the emergence, formation and development of state formations on ancient Ukrainian lands, in particular the state of the Cimmerians, the Scythian state, the ancient city-states of the Northern Black Sea region, the Bosporan kingdom, the state of the Antis, had a significant impact on the formation and development of Ukrainian statehood. Ukrainian state-building processes intensified in the 4th century, when ancient Ukrainian tribes settled in the territory of the East European plain between the Dniester and Dnieper, its tributaries on the border of the ancient Western world and the nomadic eastern steppe, that is, in the territory of modern ethnic Ukrainian lands. At the end of the 4th – beginning of the 7th century, on the territory of Ukraine in the interfluvium of the Dniester and Dnieper, the Ant state was formed, which was also called the “Ant kingdom” (*Regnum Antorum*) or “Ant land”. Researchers actually consider the Antes to be the first reliable ancestors of Ukrainians.

It is noted that the formation and development of the princely Kyivan state with its center in Kyiv was a natural result of the internal socio-economic and political development of the ancient Ukrainian community. The Kyiv-Rus state – “Ukraine-Rus” was one of the largest and most powerful states of the early medieval period and had a significant impact on the cultural, political and state-building processes in Eastern Europe. The Kyiv-Rus state played an important role in Ukrainian and European history. The unification of ancient Ukrainian tribes within the framework of one Kyiv-Rus state gave them the opportunity to defend their lands from attacks by foreign states and nomadic peoples (in the east and south – from the Pechenegs and Polovtsians, in the north – from the Varangians, in the west – from the Polish and Hungarian kings, in the south – from Byzantium). The victory of the Kyivan troops over the nomads also saved Western European states from the Turkic invasion. Later, the embodiment of the state idea of the Ukrainian people was the heir and successor of the Kyiv-Rus state, the no less powerful Galicia-Volyn state, which also occupies an important place in the history of Ukrainian statehood. The Kyiv-Rus state became the basis not only of Ukrainian statehood, but also of Ukrainian identity. Its influence is traced in the legal, cultural and political traditions that have been preserved for centuries. The historical development of the Kyiv-Rus state proves that Ukrainian statehood has deep roots and a solid foundation, thanks to which it is possible to successfully carry out modern processes of national state-building.

KEYWORDS: state-building processes; Ukrainian state-building; Kyiv-Rus state; Ukrainian statehood, Ukraine.